

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.147>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СУБСТИТУЦІЇ (РІЗНОВИД РЕСТИТУЦІЇ) ЯК ФОРМИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВ

Лихвар В.В.,

аспірант Київського університету права НАН України

ORCID: 0009-0002-1475-2433

e-mail: valeriylyhvar@gmail.com

Лихвар В.В. Міжнародно-правове регулювання застосування субституції (різновид реституції) як форми матеріальної відповідальності держав.

В статті на підставі норм міжнародного права проаналізовано засади міжнародно-правового регулювання використання субституції як форми матеріальної відповідальності в міжнародному публічному праві, так як субституція (від лат. *substituo* – ставлю замість, передаю взамін) – форма міжнародно-правової відповідальності держав (різновид реституції), що представляє собою заміну неправомірно знищеного або ушкодженого майна, будівель, транспортних засобів, художніх цінностей, особистого майна тощо. Обґрунтовано, що основним доктринальним документом який регулює застосування цієї форми матеріальної відповідальності є «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії. Дефініція реституції в Статті 35 згенеровано, на оцінці події яка фактично склалась та не вимагає додаткового дослідження альтернативної ситуації при відсутності незаконної дії. Також зрозуміло, що для гарантування компенсації заподіяної шкоди в повному обсязі може бути необхідним, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена субституцією і в окремих випадках репарацією. Розглянуто резолюцію 56/83 Генеральної Асамблеї, яка прийняла до відома зазначені статті, текст яких міститься в додатку до цієї резолюції і запропонувала їх до уваги урядів. Проаналізовано практика застосування субституцій, які відбувалися: 1. Після Першої світової війни, на прикладі першого мирного договору з Туреччиною та союзними державами (Севрський і Лозаннський договір); 2. Після Другої світової війни, на прикладі Лондонської декларації 1943 р. і Мирного договору з Італією 1947 р.; 3. Після Холодної війни, на прикладі пост конфліктного суспільства в Боснії та Герцеговіну в кінці 95-х років. Зроблено висновки про те, що є потреба додаткової кодифікації застосування субституції, шляхом внесення доповнення в «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії.

Ключові слова: субституція, реституція, матеріальна відповідальність в міжнародному публічному праві, міжнародно-правова відповідальність, міжнародне право, міжнародні відносини.

Lyhvar V.V. International legal regulation of the application of substitution (the kind of restitution) as a form of material responsibility of states.

The article analyzes the principles of international legal regulation of the use of substitution as a form of material liability in public international law, based on the norms of international law, since substitution (from Latin *substituo* – I put instead, I transfer in exchange) is a form of international legal liability of states (a type of restitution), which is the replacement of unlawfully destroyed or damaged property, buildings, vehicles, artistic values, personal property, etc. It is substantiated that the main doctrinal document regulating the application of this form of material liability is the "Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentaries" adopted by the UN International Law Commission in 2001 at its fifty-third session. The definition of restitution in Article 35 is generated on the basis of an assessment of the event that actually occurred and does not require additional research into an alternative situation in the absence of an illegal act. It is also clear that in order to guarantee full compensation for the damage caused, it may be necessary for restitution in such a narrow interpretation to be supplemented by substitution and, in some cases, reparation. The General Assembly resolution 56/83 was considered, which took note of the aforementioned articles, the text of which is contained in the annex to this resolution, and proposed them for the attention of governments. The practice of applying substitutions that took place: 1. After the First World War, on the example of the first peace treaty with Turkey and the Allied Powers (the Treaties of Sèvres and Lausanne); 2.

After the Second World War, on the example of the London Declaration of 1943 and the Peace Treaty with Italy of 1947; 3. After the Cold War, on the example of the post-conflict society in Bosnia and Herzegovina in the late 1995s. It was concluded that there is a need for additional codification of the application of substitution by adding an addition to the "Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with Commentary" adopted by the UN International Law Commission in 2001 at its fifty-third session.

Key words: substitution, restitution, material liability in public international law, international legal liability, responsibility, international law, international relations.

Постановка проблеми. Одним із принципів міжнародного публічного права є міжнародно-правова відповідальність. Згідно доктринального підходу в міжнародному публічному праві, міжнародно-правова відповідальність призводить до юридичних наслідків, які настають для суб'єкта міжнародного публічного права, як результат його правопорушення і зобов'язують усунути негативні наслідки, які причинили шкоду іншим суб'єктам міжнародного публічного права.

В джерелах міжнародного публічного права, зокрема відображені види і форми відповідальності держав, відповідно до яких відповідальність за міжнародні злочини є явищем неминучим і суспільно-необхідним в міжнародному співтоваристві. Однією із важливих форм матеріальної відповідальності держав є субституція, яка потребує додаткової кодифікації, як в міжнародному публічному праві так і в внутрішньо українському.

Ефективне застосування міжнародно-правового механізму субституції є багатообіцяючою і привабливою галуззю міжнародного публічного права для сучасних юристів-науковців. Дослідження, вивчення і аналіз, на предмет реальності використання міжнародно-правового механізму субституцій в умовах збільшення можливостей інформаційно-комунікаційних технологій в суспільстві, в контексті збільшення конфліктів на міжнародній арені, військової агресії росії відносно України, потребують аналізу і додаткового вивчення в практичній площині. Ці дослідження будуть спрямовані на імплементацію системи дотримання фундаментальних гарантій прав та свобод людини і громадянина у будь-якій розвиненій цивілізованій правовій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі елементи міжнародно-правового регулювання форм матеріальної відповідальності, а саме субституції (різновиду реституції), у своїх роботах, вивчали і аналізували відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, а саме: Войціховський А.В.; Хорватова О.О.; Теліпко В.Е.; Овчаренко А.С.; Акуленко В.І.; Мисак О.І.; Коверзнев М.С., Коверзнева Г.П.; Скрильник О.О.; Антонович М.М.; Гура Г.М.; Баймуратов М.О.; Пронюк Н.В.; Камінський І.І.; Жукорська Я. та інші. Але умовах збільшення можливостей інформаційно-комунікаційні технологій в суспільстві, в контексті збільшення конфліктів на міжнародній арені, військової агресії росії відносно України, додаткове дослідження, вивчення і аналіз, на предмет реальності використання міжнародно-правового механізму субституцій є на сьогодні вкрай актуальним та своєчасним завданням.

Метою статті є дослідження засад регламентації ефективного застосування міжнародно-правового механізму субституції (різновид субституції), як форми міжнародної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. За оцінками науковців-експертів,

<...> Міжнародно-правову відповідальність можна визначити як зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності. Реалізація відповідальності починається зі ставлення за вину та пред'явлення претензії. На практиці ставлення за вину суб'єкту міжнародного права становить собою усну або письмову заяву про відповідальність цього суб'єкта за порушення загального міжнародного права чи конкретних договірних зобов'язань. Міжнародна відповідальність реалізується на підставі матеріальної та політичної (нематеріальної) відповідальності. Матеріальна відповідальність виражається у формі реституцій, репарацій і субституцій (різновиду реституції).

В цьому дослідженні спробую проаналізувати міжнародно-правове регулювання застосування субституції (різновид реституції) як форми матеріальної відповідальності держав.

Субституція (від лат. *substituo* – ставлю замість, передаю взамін) – форма міжнародно-правової відповідальності держав (різновид реституції), що представляє собою заміну неправомірно знищеного або ушкодженого майна, будівель, транспортних засобів, художніх цінностей, особистого майна тощо.

Як зазначає А.В. Войцехівський,

<...> що субституція – заміна неправомірно знищеного або пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням. Наприклад, у мирних договорах із переможеними також установлювалось, що у разі неможливості повернення в натурі вилучених предметів художньої, історичної або археологічної цінності вони підлягають заміні предметами такого самого типу або наближено рівноцінними [1].

Субституцію (різновид реституції) застосовують у разі відсутності можливості виконати реституцію саме тих речей, які були незаконно вивезені до іншої країни чи країн. Згідно з попередніми домовленостями між державами можливе повернення однотипних речей аналогічної вартості, а саме застосування акту субституції згідно міжнародного права.

Влучно дали визначення терміну субституція В.Е. Теліпка і А.С. Овчаренко.

<...> Субституція — різновид реституції, який полягає у заміні неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням [2].

Як зазначав видатний науковець В.І. Акуленка в своїх наукових роботах,

<...> використання термінів «компенсаторна реституція» або «компенсаційна реституція» на означення того ж поняття, що й субституція. За своєю суттю, не залежно від термінології, мова йде про одне й те ж саме – про відшкодування шкоди, завданої майну, коли повернути сам предмет не можливо [3].

Так як субституція є різновидом реституції, основним доктринальним документом який регулює застосування цієї форми матеріальної відповідальності є «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» [5] який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії.

В Статті 35 «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» [5] встановлюється, що

<...> Держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити ситуацію, яка існувала до вчинення протиправного діяння, за умови і в тій мірі, що реституція: (а) не є матеріально неможливим; (б) не передбачає тягаря, який є непропорційним до вигоди, отриманої від реституції замість компенсації [5].

Дефініція реституції в Статті 35 згенеровано, на оцінці події яка фактично склалась та не вимагає додаткового дослідження альтернативної ситуації при відсутності незаконної дії. Також зрозуміло, що для гарантування компенсації заподіяної шкоди в повному обсязі може бути необхідним, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена субституцією і в окремих випадках репарацією.

У резолюції 56/83 Генеральна Асамблея прийняла до відома зазначені статті, текст яких міститься в додатку до цієї резолюції і запропонувала їх до уваги урядів. Також доведено,

<...> що «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями». є цінним джерелом, де закріплені керівні установки для урядів держав, для національних та міжнародних судових органів, підтвердженням чого є обширі посилання на Статті у низці рішень міжнародних судів та інших міжнародних органів [6].

Аналогічні посилання є в судових рішеннях Міжнародного Суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права, Апеляційного органу СОТ, Міжнародних арбітражних судів, Європейського суду з прав людини, Міжамериканського суду з прав людини, Африканського суду з прав людини і народів, Африканської комісії з прав людини і народів, і тд. Велика увага приділена питанню прийняття на основі «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Після всебічного аналізу можливості і доцільності прийняття обов'язкової «Конвенції з міжнародної відповідальності держав» було зроблено висновок, що прийняття на міжнародному рівні, на підставі «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями», «Конвенції про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» сприятиме передовому розвитку права міжнародної відповідальності та забезпечить його юридичну визначеність в сфері міжнародного публічного права.

Основні приклади застосування субституцій, як різновиду реституції, можна розподілити на 3-ри періоди:

1. Після Першої світової війни;

Перший мирний договір з Туреччиною та союзними державами (Севрський договір, 1920 р.) являв собою ранній перетин у міжнародному праві між формулюванням і засудженням злочинів проти людства, захистом меншин і поверненням власності переслідуваним групам, нератифікований Севрський договір мав обмежений безпосередній вплив [7]. В цьому документі врегульовувались питання реституційних програм. Також в Секції 4 (Майно, Права та Інтереси) Артикул 287 було вказано

<...> Якщо реституція, передбачена цією статтею, не може бути здійснена, або якщо майну, правам чи інтересам було завдано шкоди чи завдано шкоди, незалежно від того, на них накладено арешт чи ні, власник має право на компенсацію» [7].

В правовому розумінні власник має право на субституцію майна. В подальшому Лозаннський договір відобразив згасаючу рішучість союзних держав притягнути Туреччину до відповідальності

за її поводження з меншинами на своїй державній території [8]. В цьому договорі також врегульовувались питання реституції і субституції. Тим не менш, Севрський і Лозанський договір став важливим прецедентом для міжнародної спільноти, коли вона формулювала свою позицію відносно реституції і субституції по країнами Осі після Другої Світової війни.

2. Після Другої світової війни;

Під час Другої світової війни уряди союзників усвідомлювали, що переслідування меншин до, та під час війни, включало систематичну конфіскацію та знищення їхньої власності, основним регулюючим документом в цій сфері стала Лондонська декларація 1943 р. союзних націй проти актів позбавлення власності, здійснених на територіях, що перебувають під окупацією або контролем ворога. В цій декларації було сказано

<...> Ця декларація не приймає і не терпить злочини своїх ворогів у сфері власності, ким б вони не були приховані, так само, як вони нещодавно підкреслили свою рішучість відплатити військовим злочинцям за їхні злочини проти людей на окупованих територіях» [9].

Декларація стала поштовхом до серії декларацій союзників, багатосторонніх угод і внутрішнього законодавства, що встановлює програму реституції і відповідно субституцій, щоб скасувати або пом'якшити наслідки політики та дій держав Осі для окупованих народів і їх власних жителів. Наступні принципи, розроблені та застосовані для зовнішньої реституції після Другої світової війни відрізняється від схем, які містяться в мирних договорах після Першої світової війни, через масштаб програм та її неявну рушійну силу, що виходить за межі реституції і субституції, у відповідь на порушення законів і звичаїв війни. Ці принципи були розширені по визначенню параметрів реституції і субституції нейтральними державами та всередині самих держав [10].

Одним із самих важливих прикладів застосування субституції після Другої світової війни був Мирний договір з Італією 1947 р., згідно пункту 8 Артикулу 75 з Секції 8 якого зазначалось:

<...> Уряд Італії повертає відповідному Уряду Об'єднаних Націй все монетарне золото, награбоване або незаконно вивезене до Італії, або передає відповідному Уряду Об'єднаних Націй кількість золота, яка за вагою та пробою дорівнює награбованому чи незаконно вивезеному. Уряд Італії визнає, що це зобов'язання існує незалежно від будь-яких передач або вивезення золота з Італії до будь-якої іншої держави Осі або нейтральної країни. Тобто ця держава зобов'язалася повернути все монетне золото, награбоване й незаконно вивезене в Італію, або передати кількість золота, рівну за вагою й пробою вивезеному [4].

3. Період після Холодної війни.

Для аналізу ми візьмемо практичне застосування реституції і субституції в пост конфліктному суспільстві в Боснії та Герцеговину в кінці 95-х років. Ця справа відома успішним поверненням майна біженцям та внутрішньо переміщеним особам. На противагу фактичному етнополітичному поділу країни міжнародне співтовариство різними заходами створило динамізм у реституції і субституції власності. Всі реституційні і субституційні процеси в Боснії і Герцеговині почалися після підписання GFAP (General Framework Accord for Peace) в перекладі на українську визначається як "Генеральна рамкова угода про мир", яка була першою міжнародною угодою де передбачалося «право на повернення додому», а не лише право на повернення до власної країни. GFAP має десять додатків; кожен викладає угоду з певного питання. В Додатку 4 – Конституції Боснії та Герцеговини в Article II (14) говориться:

<...> Усі біженці та переміщені особи мають право вільно повернутися до своїх домівок» [11].

Додаток 7 є Угодою про біженців і переміщених осіб, і її Article I (28) починається з того самого речення про право на повернення додому. Обидві статті встановлюють, що біженці та ВПО «мають право на повернення їм власності, якої вони були позбавлені під час військових дій з 1991 року, і на отримання компенсації за будь-яке майно, яке не може бути повернуто їм» [11]. Якщо говорити міжнародно-правовою мовою – мають право на реституції і субституції згідно міжнародного права. Обґрунтуванням цих положень було те, що повернення було необхідним для того, щоб припинити етнічні чистки та відродити багатоетнічне суспільство. Однак GFAP також визнав політичну структуру, що складається з двох утворень: Республіки Сербської (Сербської Республіки), де домінують серби, та Федерації Боснії та Герцеговини, населеної переважно боснійцями та хорватами. На тлі віртуального етнополітичного поділу країни міжнародна спільнота створила динамізм у реституції субституції власності. Певною мірою їй вдалося заблокувати правовий плюралізм і підірвати етнополітичний контроль над розділеними територіями та людьми. На початку процесу підхід до сприяння поверненню сприймався як політичне втручання та наштовхнувся на сильний опір місцевої влади. Проте визнання та захист прав власності за допомогою узгоджених законів і нормативних актів, що було описано як підхід верховенства права, функціонувало набагато краще. 27 жовтня 1999 року Office of the High Representative (OHR) видав 14 рішень щодо законів про власність і процесу реституції і субституції. Поправки до за-

кону про власність створили узгоджені адміністративні процедури повернення власності в обох юридичних особах, щоб заявники мали однакове ставлення [12]. 4 грудня 2001 року Office of the High Representative (OHR) видав ще 13 рішень, і процедура реституції і субституції була детально врегульована, включаючи різні терміни, що підвищило прозорість процедури [13]. Зокрема, одним із важливих елементів був принцип хронологічної обробки претензій. Таким чином, наслідки пакету поправок від грудня 2001 року оцінюються, як перехід процесу до верховенства права та етапу, орієнтованого на процес.

Висновки. Отже, субституція (від лат. *substituo* – ставлю замість, передаю взамін) – форма міжнародно-правової відповідальності держав (різновид реституції), що представляє собою заміну неправомірно знищеного або ушкодженого майна, будівель, транспортних засобів, художніх цінностей, особистого майна тощо.

Питання субституції власності займало значуще місце під час і після геополітичного реформування в період закінчення Першої світової війни, Другої світової війни та в період після Холодної війни. Всі субституційні процеси в зазначених періодах впроваджувались разом з реституціями, так як

<...> субституція — це різновид реституції, який полягає у заміні неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням .

Так як субституція є різновидом реституції, основним доктринальним документом який регулює застосування цієї форми політичної відповідальності є «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії.

Реституції присвячена Стаття 35 «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями», де встановлюється, що

<...> Держава, відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана здійснити реституцію, тобто відновити ситуацію, яка існувала до вчинення протиправного діяння, за умови і в тій мірі, що реституція: (а) не є матеріально неможливим; (b) не передбачає тягаря, який є непропорційним до вигоди, отриманої від реституції замість компенсації».

Дефініція реституції в Статті 35 згенерована, на оцінці події яка фактично склалась та не вимагає додаткового дослідження альтернативної ситуації при відсутності незаконної дії. Також зрозуміло, що для гарантування компенсації заподіяної шкоди в повному обсязі може бути необхідним, щоб реституція в такому вузькому її тлумаченні була доповнена субституцією і в окремих випадках репарацією

Але в основному доктринальному документі немає згадки про міжнародно-правове застосування субституції як матеріальної форми відповідальності держав , що призводить до застосування різних підходів до тлумачення понять і підходів. В зв'язку з чим виникає гостра необхідність додаткової кодифікації застосування Субституції, шляхом внесення доповнення в «Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння з коментарями» який прийняла Комісія міжнародного права ООН в 2001 році на своїй п'ятдесят третій сесії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войцехівський А.В. Міжнародне право. Підручник. Харків 2020. С. 132.
2. Теліпко В.Е., Овчаренко А.С. Міжнародне Публічне Право. Навчальний Посібник. Київ 2010. С. 571.
3. Акуленко В.І. Терміни як межі міжнародно-правових понять «реституція» і «реституція культурних цінностей». URL: <http://lostart.org.ua/ua/restitution/349.html> (дата звернення: 01.12.2024).
4. United Nation. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations. Volume 49 from 1950. No. 747 URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2049/v49.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
5. United Nations. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
6. United Nations. General Assembly. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n01/477/97/pdf/n0147797.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
7. Treaty of peace with Turkey. Signed at Sevres, August 10, 1920. URL: https://ia904601.us.archive.org/30/items/TS00113/TS0011_text.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
8. Treaty of peace with Turkey signet at Lausanne 24 July 1923. The Convention respecting the regime of the straits and other instruments signed at Lausanne. https://ecf.org.il/media_items/1096 (дата звернення: 01.12.2024).

9. Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation of Control/ London, January 5. 1943. URL: <https://www.dfs.ny.gov/system/files/documents/2019/02/london-declaration-1943.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
10. Final Act of the Paris Conference on Reparation (21 December 1945). URL: https://www.cvce.eu/content/publication/2003/12/15/5c0dfcd9-2af2-431b-8cbf-e8e288aef30e/publishable_en.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
11. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina Initialled in Dayton on 21 November 1995 and signed in Paris on 14 December 1995. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
12. Office of the High Representative (OHR) - international institution responsible for overseeing implementation of civilian aspects of the Peace Agreement ending the war in Bosnia and Herzegovina. URL: <https://www.ohr.int/advanced-search/page/3/?content&orderby=date&order=DESC&mo=10&y=1999> (дата звернення: 01.12.2024).
13. Office of the High Representative (OHR) - international institution responsible for overseeing implementation of civilian aspects of the Peace Agreement ending the war in Bosnia and Herzegovina. URL: <https://www.ohr.int/advanced-search/page/2/?content&orderby=date&order=DESC&mo=12&y=2001> (дата звернення: 01.12.2024).